

„ОНО СИ СЕЗОННО“ – УСТОЙЧИВИ ОБРАЗИ И ПРЕДСТАВИ ЗА МЕНСТРУАЦИЯТА В БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА¹

Мила Банкова, докторант към Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей – Българска академия на науките, дисертация на тема „Женско тяло и женско здраве: представи, практики, разкази“

Анотация. Статията цели да открие и изследва културно конструирани механизми и нагласи, които придават специфични значения на телесно-физиологичното и изграждат връзката на жената с нейното тяло. Фокус в проучването е една тема табу, свързана с женското тяло – темата за менструацията и нейните социокултурни параметри; образите и представите, с които тя се натовазва и асоциира; традиционните аспекти и съвременните трансформации в знанието за този физиологичен процес и неговото преживяване от различни поколения жени. Изследването се опира на лично проведени теренни проучвания, както и на публикувани източници: етиологични легенди за възникването на менструацията и интервюта по темата от 80-те години на XX в. Разглеждат се основни мотиви, свързани с менструацията, които са се съхранили във времето независимо настъпилите промени: тайна; нечистота; срам.

Ключови думи: женско тяло, менструация, табу.

Увод

Това проучване е част от работата по докторската ми дисертация на тема „Женско тяло и женско здраве: представи, практики, разкази“. В този доклад ще се фокусирам върху темата за менструацията в българската култура и устойчивите представи и мотиви, свързани с нея. Напрежението около тази тема и нейната актуалност произтичат от неяснотата и липсата на дискурс в общественото и семейното пространство по отношение на тази наболяла тема табу. Връзката между традиционните и съвременните представи и практики, свързани с менструацията, е ключов елемент за това изследване. За да открия повтарящи се мотиви и културно обусловени модели отвъд личните истории, ще разгледам различен тип текстове, които обговарят вярванията и представите, свързани с менструацията като културен образ на физиологичното явление. На базата на тези анализи ще се опитам да дефинирам и какви стереотипи съществуват спрямо менструиращото женско тяло и как това влияе върху образа и себевъзприятието на жената днес.

¹ Авторката благодари за подкрепата на Министерството на образованието и науката на България по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие, одобрена от РМС № 577 от 17 август 2018 г.

Телесното е част от процеса на изграждане на идентичност и себевъзприятие на индивида в дадена култура. Социокултурните норми и представи предопределят начина, по който физическото тяло ще бъде възприемано и по който физиологичните процеси ще бъдат преживявани. От своя страна женското тяло е място, върху което са отпечатани различни колективни категории, вярвания и ценности, свързани с плодородие и опасност. Този процес на семиотизация на тялото представлява дълга история на наслагване на културни модели в хронологичен план, които се предават от поколение на поколение, но от друга страна носят в себе си и трансформациите на всяко едно общество и време (Фуко 2019). Въпреки промените през годините и достъпа до информация, въпреки разчупването на определени модели на поведение, остават културни механизми и ментални пластове, характеризиращи и изграждащи връзката на жената с нейното тяло. Ще се опитам да очертая тези семиотични кодове, които съпътстват менструацията и женското тяло в този процес. До момента на роден терен не е извършвано цялостно изследване по тази тема и именно това прави изследователския въпрос значим както в научен, така и в социален план. По отношение на женското тяло, гинекологичните проблеми, менструацията и други аспекти от здравето на жената, все още има стигма. С моята работа се надявам да разчупя тази стигма към жената и към естествените процеси на цикличност в нейния организъм.

Част от материала на изследването е събран посредством работа на терен, която включва полуструктурирани и свободни интервюта с 8 жени на възраст от 20 до 80 години. В някои случаи съм интервюирала жени от едно семейство: баба, майка и внучка, за да проследя предаването на представи и мотиви по семейна линия. Интервютата са проведени през 2021 г. на живо в различни населени места у нас: Велико Търново, Своге, с. Желен, София, с. Искрец, Копривщица. Тези селища са избрани на случаен принцип, като целта е интервютата да бъдат направени и в градска, и в селска среда. Ще подкрепя наблюденията си и с отговори от онлайн анкети, проведени през 2020 г. с 56 жени на възраст между 20 и 50 годишна възраст. Използвана е също така етнографска литература и публикувани сборници с фолклорни материали: етиологични легенди за възникването на менструацията и житейски разкази от 80-те години на XX в.

„Отпърво Деда Адъм бил праничав“. Фолклорни легенди за възникването на менструацията

Във фолклора легендата е своеобразен начин да се отговори на основни въпроси, свързани с човешкото битие. Тя разкрива вярвания и представи за произхода, смисъла и значението на различни обекти и явления. Етиологичните легенди обясняват произхода на

човека, на света, на нещата и техните свойства, имащи пряко значение в действителността на хората и до ден днешен (Георгиева 1993:18).

Според фолклорните легенди на женското тяло и съответно на женската утроба са отредени от Бога две основни функции: да менструира и да ражда деца. Документираните етиологични легенди за появата на менструацията разказват, че първоначално с нея били „помазани“ мъжете в лицето на прародителя „*Дедо Адъм*“ (Бадаланова, съст. 1993:142 - 143).

Раньше Госпудь на мъжете дал праничаво да има. И той (мъжът) праничав оди и гащите му – кръв... И той ги метне на рамо и отода да ги пере на дерето. Пудирь Господ гу дал на жените, щото жените могат да съ покриват, да съ оперът. Мъжете „ни съ пиряли, одили омазани, мръсни“ (Бадаланова, съст. 1995:158-159).

Поради неспособността на мъжете да крият менструалната си кръв и да перат изцапаните с нея ризи, Господ прехвърлил тази отговорност и благословия към жените. Така жените започнали да перат, явно по-умело от мъжете и да „кутат“, да пазят в тайна менструалния цикъл (Бадаланова, съст. 1996:116). От тези текстове научаваме, че за нещо съвсем естествено е считано обществото да осмива неумението на индивида да скрие „*праньето*“ – термин, използван често във фолклорния дискурс да обозначи менструалния цикъл. Но с женските си качества – умението да пази тайна, сръчност и вродена интелигентност, жената печели тази отговорност и доверие от страна на Бога. Затова Господ я възнаграждава с менструацията, която кръщава още „*женщина*“. „*Господ на видел, що она разбира повечек*“. Жената е „*по-акълна и по-умна*“ от мъжа, затова само тя може да се справи с тази отговорност и дори самият „*Господ го е признал*“ (Бадаланова, съст. 1996:116).

„*Праньето*“, евфемистично название на месечното менструално кървене, идва от акта на пране на ризата, с която са се обличали жените в традиционната култура, без да ползват долно бельо. Според народната вяра, дрехата е двойник на човека, а ризата играе една от най-важните роли в живота на жената, защото е непосредствено до нейното тяло (Дечева 2016:471). За да се поддържа чистота и реда, което обществото изисква, ризата трябва да се пере добре, а мъжът не умее това. Жената, с нейното вродено чувство за ред и чистота, успява да се справи с „*праньето*“ и да заличи всички следи от кръвта.

По подобен начин в етиологичните легенди жената също е възнаградена и с отговорността за раждането на деца, защото мъжете били неспособни за това. Господ първоначално дал тази задача на по-яките мъжки тела, но се оказало, че „*таа работа не е за мъжете*“, затова я прехвърлил на жените, иначе досега „*свето да се е затрил*“ (Бадаланова, съст. 1993:143-145). Жената е описана като по-внимателна, по-предпазлива и по-отговорна за идващия нов живот. В един от текстовете *Деда Адъм* се качва на крушата, за да роди отгоре. Тогава *Буба Ева* отива под дървото и си поднася *скута* (престилката), за да не се пребие

новороденото, като падне отвисоко на земята (Бадаланова, съст. 1993:144). В друга легенда Господ дал на мъжете да раждат, но те казали, че това не е по силите им: *„Тва не е за нас! Аз жъ рабутия и деня и ноця и жъ гледам дицата с труда си, със сичко! Сичко – съде да не е на нас”* (Бадаланова, съст.1995:159).

В етиологичните легенди можем да открием, че менструацията не е свързана с елементи на срам и наказание, а е по-скоро благословия, божествен избор, превъзходство на жената над мъжа. Ред и чистота като категории, противопоставящи се на хаоса, могат да се постигнат само чрез жената, защото тя носи тази отговорност и благословия от Бога. Чрез тези нейни характеристики тя се грижи за благоденствието и хармонията в света. Тя е по-умна по отношение на реда, чистотата и криенето, изисквания които се свързват с менструацията, затова Бог я дарява с тази функция на нейното тяло. Прекалената показност и неразбиране от страна на мъжа води до отстраняването му от тези важни задачи и отговорности – менструация и раждане. В този ред на мисли, идеята за *„кутането“*, криенето на менструалната кръв, е предимство на женската интелигентност и вродено знание, което съвпада с изискванията на Бога. Напреженията между чисто-нечисто, ред-хаос, тайно-явно са заложили на митологично ниво по отношение на менструацията, а жената се явява умел посредник тук на земята между тези противоположности. Какво се е съхранило във времето и какви са съвременните трансформации на тези представи и мотиви ще опиша в следващите части на това проучване.

„Всичко бяши в тайна“. Устни разкази от края на ХХ в.

Ценен източник за социокултурните измерения на менструацията са устните разкази, събрани от фолклористката Флорентина Бадаланова през 80-те и началото на 90-те години на ХХ в. сред жени, родени през периода 1900 - 1920 г. Тези разкази се отнасят до младостта на респондентките и показват, че в първите десетилетия на миналия век все още е прието за нормално младите момичета да *„кутат”* (крият) от другите настъпването на менархе (първата менструация). В повечето случаи девойките не са били подготвяни специално от майките си, но понякога са дочували какво се случва от други жени в семейството. *„Всичко бяши в тайна. И никой не останал ненаучен. То, дет викат, Божия повелия. Природата го е създала. Всеки сам да се изучава – кое когато му дойде времето”* (Бадаланова, съст. 1995:284).

Тези, които не умеят да крият добре, се считат за „глупави“, а „умните“ момичетата сами разбират нещата и сами започват да си перат ризата. Тогава майките им и жените в

семејството казвали, че вече са станали моми, че ги е хванала „женцината“ или че ги е „кљвнал петелът“².

Като имаше момичета, като гу имали, не гу знаели какво е – и си одрязали ризата, та га фърлили, щото тогава нямаше гаџи да носят, тя кат се видяла изцапана – кат се видяла и съ уплашила кво било това и си одрязала ризата! Нали имало работи, които да не съ знаят, ама всичкото така си идва едно след друго, едно след друго, без да гу казваш, без да гу обясняваш. (Бадаланова, съст. 1995:284)

Както е и в легендите, правилното поведение по време на менструацията е очертано като проява на интелигентност, на вродена мъдрост. Смята се, че момичето само трябва да се досети какво да прави, когато му дойде първата менструация:

„Неко момиче се ку̀та от ма̀кя си, от тетките си. Като види за пръв път, некои знаят, а некои не знаят – са по-глупави момичета, пò не разбират и не знаят какво е. Оно имаше едно момиче ту̀ка и вечерта седна̀ли да вечерат и она дум̀ала: „Мамо ма! Я днеска се к̀пем, се к̀пем, се к̀пем, се к̀пем, като гледам – пак си ми тече кр̀в!“ А ма̀кя ѝ се сетила, рекла: „О, не бой се!“ П̀т си имала сна̀а и сна̀ата ѝ обяснила. И се ук̀рòтила работата. А коя знае – ку̀та се по-д̀ълго време от ма̀кя си, ку̀та – почне да си пере она га̀џите. (Бадаланова, съст. 1993:284)

Освен криенето, менструалната кр̀в е обв̀рзана и с усещане за срам:

Ми се сраму̀емо, не смѐемо да ка̀жемо ни на ма̀тер си, ни на нѝкога. Вардимо се – я с̀ъм се вардила има цел месец да не видят, че имам „той“ – ни на ма̀тер с̀ъм си ка̀звала, ни на ба̀щу – на нѝкога! И ча вече ме упаз̀ише (издебна) – сестра си ме вече упаз̀и она (издебна ме). (Бадаланова, съст. 1995:286)

Едно от названията за менархе, използвано в тези разкази, е „Ше ти дойде ак̀ла“. Това също насочва към идеята, че менструацията е св̀рзана със съобразителност и интелигентност, тя служи като маркер за израстване в света на познанието. Популярно название за половото съзряване е „кљ̀внало я петлето“. Други термини за менструалния процес са „бр̀ндзаво“ или да „вла̀чиш бр̀ндзата“; „Обр̀ндзила си се!“ – това ще рече, че б̀ъш сега „се переш“, „омокрила си се“. Интересно наименование е „ц̀вете“, използвано също и за момента на дефлорация, а за жената в цик̀л се употребява и „мр̀сна“, „лоша“ (Бадаланова, съст. 1993:286). Можем да намерим в етнографската литература и изрази като „Нашето моме го кљ̀у̀цна петело“ или „Нашето ко̀кошле пронесе“, „Жегнало те ц̀р̀ното котле“, както и наименования като „месечина“, „женцѝна“, „п̀ранина“, „ха̀ис“ и други (Георгиев, 1999:248).

² Т.е., че им е дош̀л месечният цик̀л

Сам по себе си анализът на названията на менструацията повдига множество въпроси, които ще останат извън рамките на тази статия.

Прави впечатление, че в личните разкази от 80-те години липсва мотивът за благословията, характерен за етиологичните легенди. За сметка на това водещо място заема мотивът за “криенето”, “кутането”, “пазенето на тайна” като важна характеристика на женското поведение по време на менструация. Умението да се скрие е считано за проява на мъдрост и интелигентност, присъщи на жените. Прието е да се крие от момичето, че в живота му предстои да има менструация, крие се опита с женската цикличност, крие се менструалния процес, крие се кръвта, крие се познанието. Тази необходимост и важност да бъде скрита менструалната кръв и менструалния процес се утвърждава в семейството като норма на поведение.

Срамът също се откроява като характерно чувство в някои от разказките. Настъпването на първата менструация се свързва с усещане за срам и неудобство и това ще видим и като характеристика и модел на поведение в съвременните разкази на моите събеседнички. Темата асоциира и предразполага към криене, тайни, нежелание за споделяне, чувство за срам и фрустрация. Този преход носи за много жени усещането за нещо, от което те трябва да се притесняват, да изпитват вина и неловкост. Срамът е елемент, който не е подчертан в етиологичните легенди. До голяма степен това усещане би могло да се дължи на влиянието на християнството и забраната от Стария завет да не бъдат допускани „нечисти“ жени в Божия храм, тоест менструиращи и родилки, които кървят, освен ако не умират и нямат нужда от скоростно изцеление. Това отношение вероятно има връзка и с разбирането в юдаизма, че кръвта е свързана със земното, а храмът е свързан с непреходното, тоест с божественото. Рискът идва от това, че при допир с материята и греховното, вечното се осквернява (Делани 1988:91). Тези идеи се срещат и в християнството, и в исляма. Множество са забраните, свързани с менструалния период и кръвта в българската традиционна култура: „Жената в менструация е „нечиста“ и особено опасна за зърнената реколка и плодородието, за здравето на малките деца. Ето защо менструацията е свързана с много забрани: жената се отстранява от обредите около първата оран и засев, не влиза в нов харман, не замесва от първото брашно, не меси хляб в дома (или забраната се отнася само до обредни хлябове), не сири и не бърка сирене, не слага туршия, не вари ошав, не започва да тъче, не меси глина, и не прави подници, не ходи в черква и при новородено, не се събира с мъж – много лесно хваща, зачева по време на менструация. Или заченатото дете ще е болнаво“ (Георгиев 1999:248). Някои от забраните могат да бъдат разгледани от гледна точка на физиологията на жената: можем да допуснем, че се налага менструално табу с цел да се опази нейното здраве и да не се засили кръвотечението ѝ. Но други не биха могли да се свържат с риск за жената, а неясната забрана в обществото и

семејството води до чувство на срам и неудобство от естествената цикличност на женското тяло.

От друга страна при липсата на белѳо в миналото, поради невъзможността за хигиена от гледна точка на съвременните възприятия, жената може да не бѳде считана за добре дошла в религиозното пространство, защото би могла да изцапа с крѳвта си храма или да бѳде усетена неприятна миризма от тялото ѳ. „Времеемкото и трудоемко пране на рѳка без помощта на съвременните препарати, бавното сѳхнене на дебелите естествени материи в хладните сезони и бедният гардероб са достатѳчно добри причини нашите прапрабаби да не са се славели с чистота, както впрочем и жените по цялата тогавашна планета“ (Коцева-Попова, 2009, цитирано по Маргарита Карамихова). Това би могло да бѳде вероятен мотив, заради който да не се допускат жените в общите молитвени помещения или в допир с ритуалната храна.

Друга вероятна причина е свѳрзана сѳ срама от крѳвта и отново с идеята за греховната и нечиста жена, но този пѳт в контекста на сексуалността и дефлорацията, която остава в подсъзнанието на младите момичета при посещението на сватбени ритуали. Според Маргарита Карамихова табуирането на въпросите за женската физиология в тази възраст е свѳрзано с главната цел да се опази девствеността на девојките и да се контролира общуването между половете като „всички теми, свѳрзани с телесната долница са „мрѳсни“, а значи – забранени и наказуеми до ранга на грях“: „Единственото послание е било дѳщерите да внимават да не изгубят девствеността си. В малките общности, в които сватбите са ставали начесто, момиченцата рано са научавали за „цветето“ (девствеността), което трябва да се покаже след пѳрвата брачна ноц. Свѳрзването на крѳравото петно върху ризата на булката с нещо тайно и срамно, за което подпийналите сватбари пеят, и с някаква генерална промяна в живота на жената не ще да е било сложен процес. Сватбите са били време, в което са се повтаряли с възпитателна цел разказите за „издѳнените“ или „прекараните“ моми, които с греха си са поставили под заплаха не само момковия род, а и цяло село, нарушавайки установения космически и човешки ред. В детските представи най-вероятно крѳвенето на жената е изглеждало регламентирано и позволено само след сватбата. Вероятно поради това и много информаторки са споделяли какѳв ужас са изживели при появата на пѳрвата си менструална крѳв“ (Карамихова, 2010).

Поведението на кутане и мотивѳт за тайната спрямо женската менструация продължават да играят своята основна роля в семејната и социална среда. Откроява се като новост промяна в себеусещането и в разбирането за менструалния процес – от благословия, чистота и превъзходство, женското тяло преминава кѳм табуиране и чувство на вина и срам. Това неудобство се свѳрзва предимно с темите за сексуалността, за греховността, с хигиената, както и с историята на религията в живота на бѳлгарското общество. Тези нови

характеристики изтласкват положението на жената като медиатор между горе и долу, между чисто и мръсно, между ред и хаос и поставят жената и нейното здраве в друга позиция.

„Не съм знаела нищо!“ Съвременни лични разкази за първата менструация.

От направените от мен интервюта с жени на възраст от 20 до 80 години ясно се вижда, че жените през последните 60 години и в съвременността все така не са подготвяни от майките си за предстоящата в живота им менструация. Подобни резултати и заключения относно липсата на информационни канали между поколенията, които да подготвят девойките за новия физиологичен и социален статус, прави и Маргарита Карамихова в своето проучване по темата (Карамихова, 2010). Разбира се има и изключения, но те ще са обект на допълнително проучване и анализ. Традиционното табу да се говори с момичето за менархе продължава по своеобразен начин да съществува и до днес. В комуникацията между поколенията по отношение на женското тяло има все още една голяма празнота и се откроява отново като характерен елементът на тайната и криенето. По много лаконичен начин или с частично подхвърляне на информация жените в семейството намекват на по-младите, че ще започнат да кървят. В повечето интервюта, особено при по-възрастното поколение, се наблюдава абсолютна липса на обяснение за прехода от момиче към девойка. Неудобството от чуждия поглед, “кутането” е дълбоко вкоренено в темата за менструалния процес и това води до своеобразен „информационен вакуум“ и липса на комуникация по темата между поколенията:

Не съм знаела нищо! Не бях подготвена изобщо за съжаление, моята майка беше обикновена селска жена и не съм знаела нищо. Не съм била подготвена за нищо, за съжаление и малко се уплаших и тя ми каза „клъвнало те е петленцето.“ Казва така, като те е клъвнало петленцето ти се превръщаш вече в една зряла жена. И ми обясни оттук нататък как трябва да се предпазвам, да не се замърсявам, да се измивам, да се почиствам и да спазвам определени норми за хигиена³.

Едно време не бяхме просветени като сега, не знаехме какво е това и майките не са ни го казвали, срамували ли са се, не знам, но на тая тема не се е говорело. И като ми дойде за първи път и аз бях там на ливадите, там Букор къде е⁴, с овцете и то там нали има една вадичка отдолу и като не знам какво е и аз се уплаших, помислих че нещо съм се.... не знам, какво ми е станало. Изперем се и пак в същото положение. И се прибирам вкъщи, и влизам в мазето да се мия. И по едно време майка ми вече ме е усетила, че вече не съм в ред и има едно

³ Интервю със Снежана С, р. 1948 г., общественичка, билкарка, води църковния и народен хор, пенсионерка Записала Мила Банкова на 02/03/2021 г. в с. Желен, общ. Своге.

⁴ Букор – местност в село Желен.

прозорче на мазето и ме е видяла, че се мием и се перем, и вече се е сетила, и на прозореца: „Мамино момиче, не бой се маме, не бой се, това всичкото сме го преживяли“Ма що не ми го е обяснила по-рано! Имала съм по-големи сестри, но те се бежа оженили, аз съм била малка и те са се крили както аз се крих първия път⁵.

Бях дванайсет-тринайсетгодишна. Не бях, да ви кажа, подготвена, то някога родителите ни, майките ни не говореха на тези теми. Докато сега и в училище, и родителите вече по-друго, влияят на децата си. Но тогава беше по-скромничко, много срамничко. Изобищо не бях подготвена. Казах на мама, че нещо не съм разположена и тя тогава ми каза: „Това е мензис, ти вече ставаш жена“ и това беше началото. Показа ми, разбира се, че трябва да ползвам „лиглин“⁶.

Повечето жени на възраст между 30 и 50 години разказват за отсъствие на обяснения и задълбочен разговор от страна на по-възрастните относно половото съзряване и менархе. В направените от мен онлайн анкети през 2020 г. с различни жени има множество отговори, които също разкриват липсата на комуникация по веритакала майка – дъщеря, както и отново поведението на криене: „Никой нищо не ми каза и затова дълго време крих цикъла си“; „Криех, ама ме хванаха на третия ден, защото стекчето тоалетната хартия свърши“; „Никой не ме подготви. Реших, че съм болна и ще умра. Исках да го скрия в тайна от всички, крадах от превръзките на голямата ми сестра. Изпитвах срам от мисълта майка ми да разбере“⁷.

Разгледаните разкази ясно показват, че подготовка на момичето за процесите на полово съзряване от страна на майката или бабата не се наблюдава. Това е тема табу, която има своите правила и норми на поведение. За нея се разговаря скришно и се получава информация най-вече от други девойки, близки до възрастта на момичето. Ако сестрите са доста по-големи, събеседничките споделят, че те крият от по-малките си сестри и не ги допускат в този таен женски свят. Информация обаче има между по-близките по възраст момичета: т.е. по хоризонтала, а не по вертикала в семейната йерархия:

Братовчедка ми, която е само 4 години по-голяма от мен. Тя ма подготви, защото тя вече беше минала. Обясни ми, че туй е ежесмесечно при жените, даже ми показа – нямаше тез превръзки, ами си правихме от напластени, сгънати правоъгълни парцали. Сгънем, нагласим и зашивахме на двата края ластик и с колан нанизвахме ластичите отпред - отзад. Не знам кой ѝ е показал. Моята майка не ми беше казала нищо⁸.

⁵ Интервю с Николина М., р. 1945 г., основател на пенсионерски клуб в с. Искрец. Записала Мила Банкова на 11/05/2021 г. в с. Искрец, общ. Своге.

⁶ Интервю с Пенка Ц., р. 1947 г., пенсионерка, търговка. Записала Мила Банкова на 20/08/2021 г. в гр. Копривщица.

⁷ Анонимна онлайн анкета, проведена през 2020 г. с 56 жени на възраст от 20 до 50 години.

⁸ Интервю с В.В. р. 1944 г – 2021 г., инженер. Записала Мила Банкова на 26/05/2021 г. в гр. Велико Търново.

Когато сестра ми прокървя година преди мен за нея беше шокиращо, защото никой не я беше подготвял. Аз бях подготвена, благодарение на случката с нея;

Сестра ми ми беше дала една книга да си прочета сама⁹.

Може да се отбележи, че с настъпването на менархе се открояват определени категории и норми на поведение като *чистота, хигиена, криене на кръвта и на менструацията като процес*, които се предават от по-възрастните към по-младите чрез думи или чрез пример:

И ми обясни оттук нататък как трябва да се предпазвам, да не се замърсявам, да се измивам, да се почиствам и да спазвам определени норми за хигиена. Тя не ме пускаше да играя с децата тогава, но те беха от чисто хигиенни съображения. Наричаха се мръсни дни на жената. Това знам. Но нямам никакви забрани, отделяне от другите. Единствените изисквания са били от страна на хигиенно отношение. Да се миеш добре, да е чисто, но в същото време да не показваш на другите, че в момента ти си нечиста. Трябва да бъдеш чиста, това знам от майка ми и това съм спазвала с децата ми¹⁰.

Заръките към младите момичета са задължително свързани отново с елемента на криене, което от своя страна наминуемо допринася за чувството на срам и неловкост от месечния цикъл. Тези наставления не са свързани само с хигиена, но и с поведение. Споделенията на по-младите жени разказват за настойчиви препоръки от страна на майките, че на тоалетната чиния никога не трябва да остава капка кръв, както и в кофата за боклук хартията трябва да бъде поставена така, че кръвта да не бъде видяна. Дават се наставления за поведение, а важноста е подчертана *„Трябва от мъжете да го криеш, то е било срамно. Така е било едно време“¹¹;* *„Бабите ми се опитваха да ми внушат, че когато съм в цикъл, никой не трябва да разбира за това“¹²;* *„Срамно беше, криехме се много, разбира се. Не биваше да се ходи на църква по време на цикъл“¹³.*

С течение на времето, достъпната литература по въпросите за полово съзряване се превръща в средство за не директен разговор от страна на майката или родителите – отново в мълчание, но чрез механично предаване на книжка. Ето какво споделя една от по-младите жени: *„Но „Мъжът и жената интимно“ ни беше дадена още във втори клас. И сме гледали картинки, защото не разбрахме какво точно пише“¹⁴.*

⁹ Анкета

¹⁰ Интервю със Снежана С, р. 1948 г., общественичка, билкарка, води църковния и народен хор, пенсионерка Записала Мила Банкова на 02/03/2021 г. в с. Желен, общ. Своге.

¹¹ Интервю с Николина М., р. 1945 г., основател на пенсионерски клуб в с. Искрец. Записала Мила Банкова на 11/05/2021 г. в с. Искрец, общ. Своге.

¹² Анкета

¹³ Интервю с Пенка Ц., р. 1947 г., пенсионерка, търговка. Записала Мила Банкова на 20/08/2021 г. в гр. Копривщица.

¹⁴ Интервю с Яница К., р. 1986 г., дула. Записала Мила Банкова на 12/05/2021 г. в гр. Своге.

*„Аз си знаех, майка ми в началото ни купуваше такива книги „Мъжът и жената интимно“. Ей такива имахме, първо с книги, една две такива книжки и за цикъла си знаехме и аз, и сестра ми. Бяхме си подготвени“.*¹⁵

По-възрастните жени в днешно време изтъкват неграмотността на майките си като причина за липсата на разговор и подготовка по менструалните въпроси: *„Едно време не бяхме просветени като сега, не знаехме какво е това и майките не са ни го казвали“*¹⁶; *„Моята майка беше обикновена селска жена и не съм знаела нищо. Не съм била подготвена за нищо“*¹⁷; *„Майките тогава не говореха на такива теми, докато сега и в училище, и родителите вече по-друго влияят на децата си. Но тогава беше всичко много скромничко, много срамничко“*¹⁸. Докато се наблюдава приемственост по отношение на отсъствието на директна подготовка, то от друга страна се откроява нов елемент. Този нов момент е свързан с удовлетворение и спокойствие, че времената се променят към по-добро и момичетата вече сами могат да разберат за процеса от книгите, от интернет, от училище, от телевизията. С промяната на обществото и културата, с достъпа до информация и разчупването на табутата към определени „срамни“ или „тайни“ теми, настъпва и спокойствието, че отново от страна на семейството не е нужен разговор по темата.

Наблюдава се тенденция новото поколение (настоящи тийнейджърки) да бъде по-запознато с темата за сексуалността, физиологичните процеси и предстоящата менструация. Тази информация обаче е получена предимно чрез телевизията и новите технологии – интернет, младежки ютюб канали, блогъри, връстници и т.н. От друга страна съвременните майки се характеризират с повече отвореност спрямо тези теми. Въпреки всичко, най-младото момиче на 14г., което исках да интервюирам, категорично отказа да говори по въпросите за женското здраве и менструацията. Беше ми отказано интервю и беше потвърдено от страна на майката, че момичето изпитва срам и неудобство от темата, с извинение от страна на момичето, че *“няма какво толкова да се говори за това”*. По думите на майка ѝ, тя е била подготвена от нея и момичето дори с нетърпение е очаквало менструалния си цикъл. Въпреки това, менструацията бива скрита от бабата. Ето какво разказват бабата и майката за периода около менархе на младото девойче. Семейството хем се радвам, хем крие от най-възрастната жена:

¹⁵ Интервю с Петя М., р. 1966 г., имотен брокер с. Искрец. Записала Мила Банкова на 11/05/2021 г. в с. Искрец, общ. Своге.

¹⁶ Интервю с Николина М., р. 1945 г., основател на пенсионерски клуб в с. Искрец. Записала Мила Банкова на 11/05/2021 г. в с. Искрец, общ. Своге.

¹⁷ Интервю със Снежана С, р. 1948 г., общественичка, билкарка, води църковния и народен хор, пенсионерка Записала Мила Банкова на 02/03/2021 г. в с. Желен, общ. Своге.

¹⁸ Интервю с Пенка Ц., р. 1947 г., пенсионерка, търговка. Записала Мила Банкова на 20/08/2021 г. в гр. Копривщица.

М. Б. А твоята дъщеря(сега е на 14години) как я научи?

Майка: О, на тя всичко си знаеше. Говориме си. Тя чакаше с нетърпение да дойде цикълът и като ѝ дойде беше радост невероятна.

М.Б. Отпразнувахте ли го?

Баба: Ние това го нямаме за традиция.

Майка: Не, но от баба ѝ криехме.

Баба: А от баба ѝ ще го скриете, аз видях, аз веднага го разбрах и те питах „Мимето нещо, а?“¹⁹

Откроява се известна новост по отношение на първата менструация, свързана и с използването на нови санитарни продукти, които заменят бялата риза и прането. Някои от майките показват на дъщерите си какво да използват за попиване на кръвта и дават инструкции за правилно поведение и за определена хигиена, което отново е свързано с категорията за „чистота“:

По моето време се купуваше лигнин. Фърляше се, изгаряше се, майка така ме учеше. Преди мен сестрите ми, от памучни парцали, чисти, са си правили едни неща и ги сушеха. Аз бях много любопитна и ги питах какво е това и те ми казваха „Махай се оттука, махай се оттука“ и не ми обясняваха. Когато вече съзрях и осъзнах за какво става въпрос, аз си дадох обяснение сама и сама разбрах.²⁰

Често момичетата е трябвало да се досетят сами какво да използват като санитарни продукти. Отново може да се открие схващането, че жената трябва сама да се досети какво се случва с тялото ѝ и какво трябва да прави от гледна точка на употреба на дамските превръзки или други попиващи материали: „Аз бях виждала в банята. Не ми е обяснявала“²¹; „Майка ми имаше лигнин, защото тя беше алергична към всякакви изкуствени неща. Имаше един гардероб, пълен с лигнин, който аз никога не знаех за какво е. Но разбрах в последствие, че тя лигнина си го сгъва и си го ползва като превръзка. Никой нищо не ми е казал“.²²

При проведените от мен интервюта има няколко описани случая на млади жени, на които е подавана дамска превръзка, без да се обясни как трябва да се използва:

След като споделих с нея (майка ѝ), че всъщност нещо се случва и ме боли, че не ми е добре и ми е лошо, и имам кръв, тя ми връчи един пакет дамски превръзки и каза „Ей тва е отсега нататък“! Толкова!²³

¹⁹ Интервю с Николина М., р. 1945 г и дъщеря и Петя, р. 1966 г. в с. Искрец, общ. Своге.

²⁰ Интервю със Снежана С, р. 1948 г., общественичка, билкарка, води църковния и народен хор, пенсионерка Записала Мила Банкова на 02/03/2021 г. в с. Желен, общ. Своге.

²¹ Интервю с В.К. р. 1995 г., художничка. Записала Мила Банкова на 27/05/2021 г. в гр. Велико Търново.

²² Интервю с Яница.К., р. 1986 г., дула. Записала Мила Банкова на 12/05/2021 г. в гр. Своге.

²³ Интервю с Яница.К.

Ето ти тези превръзки! Връчи ми огромни нощни превръзки, които ми бяха адски неудобни, дори не ми показва как да си ги сложа...беше супер абстрактно и непонятно какво става с мен и тялото ми.²⁴

Този тип поведение от страна на майката е често срещано, но разбира се не може да се дефинира като валидно за всяко семейство. В някои случаи отношенията се свеждат до кратка, точна и ясна инструкция за употреба на санитарните продукти, а в други комуникацията липсва изцяло. По отношение на тази тема при майките няма пример и житейски опит от детството, а това води до пресъздаване на модела за табуиране и неудобство от всичко, свързано с менструацията. Тук отново се връщаме към повтарящия се модел, свързан с очакването момичето само да се досети какво да прави.

Въпреки тайната и информационния вакуум спрямо менструалния процес и санитарните продукти, реакцията от страна на родителите при появата на първото кървене е предимно позитивна или неутрална. Наблюдава се елемент на оповестяване, така както и при дефлорацията в традиционната култура. Това е причина за гордост, която само при първия път може да се оповести като се пренебрегне тайната:

Когато разбра, баба ми пищеше по съседите „Петелът клъвнаааа“. А аз изобщо не знаех какво е това. Бабите се хилеха, а аз го приемах като подигравка, а те всъщност жените са се радвали.²⁵

На мен ми дойде цикълът на село и аз почнах да плача и баба ми вика: „Защо плачеш трябва да се радваш, че вече си жена. Дай сега да отидем да се обадим на майка ти да се похвалим.“ А мен срам. Отиваме в пощата, там всички ни чуват.²⁶

Страх и болка – страданието на женското тяло

При съвременните разкази, в женското себеусещане спрямо кървенето се откроява нов, но често срещан елемент – мотивът за страданието и болката. Темата за първата менструация е свързана също с усещане за „шок“, „смърт“, „болест“, „неяснота“, все термини, които намирам в онлайн анкетите на жени на възраст от 20 до 50 години. Думите „страх“, „болка“, „проклятие“ и „неудобство“ са често употребявани от моите събеседнички в онлайн интервюта и в разговорите на живо, когато описват менструалния процес и първото кървене.

Някои жени споделят, че предадената от семейството им информация и формата на комуникация, свързана с менструалния процес, е обвързана със заплашителни елементи и носи

²⁴ Анкета

²⁵ Интервю с Яница.К., р. 1986 г., дула. Записала Мила Банкова на 12/05/2021 г. в гр. Своге.

²⁶ Анкета

очакването за нещо неприятно и страшно: „Майка ми разказа накратко, докато бях малка и контекстът беше по-скоро негативен „недей да ядеш толкова, че ще ти дойде мензисът“²⁷; „Емоцията беше едно... „ами туй трябва да се случи, тежко е“. Някакво такова. Нещо тежко, досадно, няма нужда много от него, ама туй ще е“²⁸

Интересен е и случаят на баба, която се е притеснявала да не се изплаши нейната внучка: „Баба ми се интересуваше кога ще се случи да не се изплаши“²⁹

Голяма част от жените споделят именно неприятната изненада от това, че не са знаели какво се случва с тях при менархе, както и съпътстващото усещане за неудобство, страх и умирање, свързано с появата на кръв:

Баща ми каза нещо от рода на "Жено, остаряхме вече", което ме накара да се почувствам виновна и още по-засрамена. Вече не ме е срам от това, че съм жена, но минах през тежко отхвърляне на тялото си – анорексия, булимия и т.н. Мъчно ми е за мен самата през онзи период и се опитвам да простя невежеството на родителите си.

С майка ми бях, когато се случи. Тя претупа ситуацията и я negliжира с цел да няма паника, но усещането ми беше, че тя се паникьосва. Свързвам преживяването с дискомфорт и ограничение.³⁰

На въпроса с какви емоции свързват първата менструация, жените използват думите „притеснение“, „страх“, „неудобство“, „фрустрация“, „срам“, „неловкост“, „дискомфорт“, „ограничение“, „неразбиране“, „странност“, „злепоставящо“, „да не разберат хората“, „дълги години гледах на цикъла си като на наказание“³¹

Споменът за тази болка и неудобство често се предава от поколение на поколение с фразите „Да си жена е проклетие“, „Тежко е да си жена“ или чрез разкази за живота: „Баба обясняваше как като някой им идвал на гости у тях, докато била в цикъл, отивала и стояла в тъмната стаичка“³²

Жените описват менструалната кръв с термини като „мръсна“, „нечиста“, „гнусна“, „гадна“, „очистваща“. Смята се за нещо, което не трябва да се пипа или показва, по възможност да се махне по-бързо, да не цапа и да бъде заличена всяка следа от нея. Кръвта се възприема като нещо, което пречиства тялото, което води до извода, че жените се чувстват от една страна мръсни, от друга изчистени с менструалния процес: „Тя пречиства тялото на жената от вредни мисли и вещества“; „Възприемам я като очистваща, но все пак мръсна

²⁷ Анкета

²⁸ Интервю с В.К. р. 1995 г., художничка. Записала Мила Банкова на 27/05/2021 г. в гр. Велико Търново.

²⁹ Анкета

³⁰ Анкета

³¹ Анкета

³² Анкета

кръв, която трябва да излезе навън“; „Знам че е мръсна и мирише гадно и не трябва да я вижда никой“.³³

Болката се усилва при семейния и социалния натиск, а менструацията се превръща в мъка за жената не само на телесно ниво, но и на психо-емоционално:

*Цикълът ми винаги е бил дълъг и болезнен, много крампи и кръвоизливи, обилно кървене, което винаги ми е било проблем, защото като ми дойде и първите два дни и на училище, и каквото и да правя, ако съм била повече от половин час седнала и стана, буквално омазана до коленете. Просто всичко! И винаги ми е било голяма травма цялото нещо с цикъла. В редки случаи първите два дни или като ми дойде, съм се правила на болна, за да не ходя на училище заради това кървене, защото ми е некомфортно спрямо момчетата, които се подиграват, момичетата, които не разбират, съответно възрастните, които не ти влизат в положение.*³⁴

Освен сила и благословия, описани в традиционните текстове, женското тяло носи товара на поколенията и своята мъка. Тази болка може би се дължи от една страна на масовото откъсването на жените от фолклорното знание, което в миналото е служело като механизъм за обучение на младото момиче. От друга страна страданието има своя социален елемент и история, което тялото попива и с което се идентифицира. Тялото е отпечатък на историята, на тежестта и отговорността да продължиш живота, на религията и нейните забрани, на отношенията мъже-жени, на абортите, на социалните политики спрямо жената във всяко време и общество: „Възприемам менструацията все още като наказание и много болка, и слабост, която трябва да понасям и крия“; „Да си жена е страдание, дар и проклятие същевременно“.³⁵

Къде е коренът на болката и как се лекува тя, предстои тепърва да разгледам в моите проучвания.

Тайното и нечистото

Мотивите „тайна“ и „криене“ се оказват важна характеристика на женското, които откриваме в представите и образите, свързани с раждането и менструацията. В традиционната култура се крие момента на раждане, за да може да мине леко и безпроблемно. „Казва се, че раждането трябва да се пази в тайна, затова за такова място се избира обора. Хубаво е да няма хора, но да има животни. Тайната се пази в човешкия свят, но се разгласява в животинския

³³ Анкета

³⁴ Интервю с Яница.К., р. 1986 г., дула. Записала Мила Банкова на 12/05/2021 г. в гр. Своге.

³⁵ Анкета

свят. За такива важни моменти като раждане, дефлорация, зачеване, животните се известяват, както и при смърт“ (Васева 2006:149-152). Мълчанието е вид опазване на свещеното в тайна, затова мълчаната вода също се носи от жени, а не от мъже, защото жените пазят тайната. В българската традиция баячките обикновено са жени, рядко са мъже. Можем да открием подобен елемент на пазене в тайна на словесните формули по време на баенето, което цели да постигне медиация между двата свята, за да внесе ред, здраве и благоденствие в земния живот. В този смисъл скрито остава сакралното, скрито остава и опасното, защото названията на болестите също се табуират. Народните лечителки (баячки) са баби, възрастни жени, които вече са чисти (без менструация). Това поставя менструацията като преходен момент между двата свята. Червената кръв носи силата и живота тук на земята, а бялата риза и чистотата е връзката с Божественото, невидимото, откъдето идваме и където отиваме. За да се бди над женската неприкосновеност и да се опази магията на живота, тези процеси трябва да останат в тайна.

Според Виолета Коцева *„чистотата заема една семиотична линия с категории като красота, плодовитост и др“*. В нейното проучване става ясно, че в народните представи на българите хигиената се характеризира със своята ритуална същност. Традиционното отношение към чистотата и почистването на тялото има за цел не само поддържането на хигиена, но и духовно пречистване, което има своите правила и което цели “предпазване от зловредни персонажи” и от “изнасяне на късмета” (Коцева 2012:291).

Спрямо „нечистата“ жена има определени норми на поведение и забрани. Табуто, според Мери Дългас, има защитна функция, а правилата за защита се различават във всяко общество. В опазването на тази категория е зает колективът с неговите обреди и вярвания. Категорията на замърсяване разкрива сложна космология със съответните граници – мръсотията е считана за безпорядък, тоест това, което се противопоставя на категория ред, а отстраняването на мръсотията е позитивно усилие за организиране на средата (Дългас 2005:22). Табуто и категорията „нечисто – мръсно“ са породени от импулс за установяване на ред и чистота. В периодите около менструацията и раждането тези идеи за плодородие и опасност влияят на поведението на хората чрез множество забрани и табута. В женската физиология раждането, дефлорацията и менструалният цикъл са свързани с изтичането на кръв през влагалището. От своя страна, кръвта, човешка или животинска, в българските традиции се свързва с плодородието, като се вярва, че тя има лечебна сила и способност да пази от болести и по нея може да се гадае за здраве. (Манкова 1999:197). Женската кръв като обединяващ символ на тези два процеса – менструация и раждане – трябва да бъде крита и никога да не се показва, но кръвта от дефлорацията се оповестява. Кръвта на жената е свързана с множество забрани и табута, а жената в цикъл и родилката са считани за „нечисти”,

„мръсни“, дори опасни (Галанова 2016: 96). Чисти се смятат само девствената мома или *отродила се* жена, т. е. жената в менопауза. (Христов 1999: 127). В този контекст „чистотата“ на практика означава стерилност. За да стане фертилна, жената трябва да се *омърси*. След първата брачна нощ ризата, която носи белег от дефлорацията, се показва, за да се даде знак, че булката е била девствена, чиста, но вече е символично „оплодена“ и белег за това е кръвта (Жекова 2012:204). Актът на *показване* на кръвта от дефлорация е противоположен на *криенето* на кръвта по време на менструация. Тази кръв предава символично идеята за способността на невестата да ражда. В семейната и в календарната обредност от друга страна понятието „Мръсни дни“ се свързва с времето, когато и жената, и Богородица са родилки и се смятат за нечисти. Мръсни се считат „кърмачки“, „лехуси“ и „жени с мензис“. Спрямо тях има множество забрани и табута, които освен за предпазване от злонамерени същества, служат и като чисто физически мерки за здраве. Мери Дъглас представя табуто като запазващо отличителните категории на вселената и в този ред на мисли категорията „мръсно“ поставя жената в безопасност. Сакралното е предмет на табу, но същевременно то е възприето като опасно и нечисто, именно за да се опазят границите на неговата сакралност. Ако не се предпази жената в този уязвим период, това би застрашило най-важното – цикъла на живота и женското плодородие. Нечистото в този смисъл е своеобразна символна категория, която обгражда така желаното и необходимо плодородие.

Табуто за омърсяване се появява именно в такива ситуации, където има напрежение между свещено и опасно, то установява нормите за женското тяло и плодovitост. За да бъде плодородна, жената и женското тяло трябва да извървят своя йерархичен път. От чисто младо момиче, с идването на менструалния цикъл и половото съзряване, женското тяло става „мръсно“. Именно това напрежение между чисто и мръсно носи женското тяло. В това напрежение се ражда животът. Медиацията между чисто и нечисто е характеристика на женската сила, това е движещата енергия на колелото на живота.

Заклучение

Направените наблюдения и анализи насочват към идеята, че знанието за менструацията в традиционната култура се е предавало чрез фолклорните легенди като свещени текстове, които иносказателно и символично обучават и подготвят момичето за женската му роля. Менструалният процес не се представя като срам и наказание, а е по-скоро благословия, божествен избор. Българските етиологични легенди, свързани с менструацията, разкриват културни парадигми и кодове, които са свързани със сътворението на живота и целят постигането на благосъстояние, ред, чистота и плодородие, както в природата, така и в

човешката общност. Напреженията между чисто-нечисто, ред-хаос, тайно-явно са заложи на митологично ниво по отношение на менструацията, а жената се явява умел посредник между тези противоположности. В тези текстове откриваме няколко основни мотива: благословия и превъзходство на жената, криене и тайна, чистота – нечистота.

Разказите от 80-те показват устойчиви представи за това, че момичетата сами ще открият необходимото знание по менструалните въпроси и се характеризират отново с мотива за тайната. Липсва мотивът за благословията, характерен за етиологичните легенди. За сметка на това водещо място заема мотивът за “криенето”, “кутането”, “пазенето на тайна” като важна характеристика на женското поведение по време на менструация. Появява се мотивът за срама, който може да се асоцира с темите за сексуалността, за мръсно и за хигиена, както и с немалко заемащото място на религията, която разграничава божественото от женската цикличност и кръв, имайки предвид, че разказите се отнасят до младостта на респондентките в началото на миналия век. Информация по вертикала баба-майка-дъщеря относно темите за половото съзряване липсва, знанието идва по хоризонтала: от момичета на близка възраст. Въпросите около менструацията са табуирани както в семейната, така и в социалната среда.

Съвременните интервюта и анкети открояват отново мотива за тайната, криенето и срама. Появява се болката като характерен мотив. Благословията и женското превъзходство липсват почти изцяло, а медиацията между горе и долу, между хаос и ред, чисто и нечисто са изчезнали от колективните представи и съзнание. В тайна и срам остава до голяма степен и знанието, и подготовката за менструалния процес, защото момичето само трябва да се досети какво се случва и какво да прави. Постепенно започва отваряне по отношение на темите за полово съзряване, особено с навлизането на образованието и книгоиздаването, после с появата на телевизия и в днешно време с усиленото ползване на интернет. В някои случаи на момичетата се дават книги, за да се самоподготвят. Книгите изместват така или иначе несъществуващата комуникация по темата. С появата на санитарни продукти комуникацията става постепенно по-открита, но продължава да бъде обвита в булото на срама и неудобството. Рядко майките показват как се употребяват менструалните продукти, защото се очаква, че момичетата трябва сами да разберат. Представата за менструацията при съвременните жени продължава да бъде натоварена с мотива на тайната и криенето. Това се предава през поколенията като норма на поведение. Освен с тайна, нечистота и срам, днес този физиологичен процес е натоварен с много болка и страх, които се открояват и на физическо ниво, и като социален натиск, влияещ върху себевъзприятието на жените. Тези културно конструирани механизми и нагласи, носещи мотивите за тайната, срама, страха и болката, пречат на дълбокото свързване на жената с нейното тяло и остават интерпретирани като тежба

и страдание. Върху женското тяло са картографирани колективни категории, свързани с плодородие, опасност, криене, мръсно, но и напластените от общата история и родова памет страдание и болка, което женското тяло е преживяло и предава чрез словото на по-младите. По този начин телесно-физиологичното започва само по себе си един своеобразен процес на идентификация не само с нормите и забраните, но и с разказите за болката и тегобата на женското тяло и утроба.

Можем да допуснем, че сакралното знание за менструацията се е предавало чрез текстовете на легендите, но с тяхното отпадане, това знание се губи и остава само тайната, чийто дълбинен смисъл вече е забравен. С отмирането на фолклорната култура и постепенното навлизане на религия, образование, институции, официална наука и масмедии това послание и закодираната във фолклора мъдрост отпадат от културата. Получава се един информационен вакуум по отношение на жената и нейната менструацията, нейното тяло и здраве. Това влияе на жените днес, които виждат менструацията като болка и страдание, като патологично състояние, което в някои случаи дори се медикализира.

ЛИТЕРАТУРА:

- Агапкина, Татьяна 1996 *Магия по поводу mensis: этнографический комментарий к одному средневековому источнику*, В: Флорентина Бадаланова, съст. Фолклорен еротикон, III, София, Род, 71 – 82 [Agapkina, Tatyana 1996 *Magia po povodu mensis: etnograficheskiy kommentariy k odnomu srednevekovomu istochniku*, V: Florentina Badalanova, sast. Folkloren erotikon, III, Sofia, Rod, 71 - 82]
- Бадаланова, Флорентина, съст. 1993 *Фолклорен еротикон*, I, София, Род, 9 [Badalanova, Florentina, sast. 1993 *Folkloren erotikon*, I, Sofia, Rod, 9]
- Бадаланова, Флорентина, съст. 1995 *Фолклорен еротикон*, II, София, Род [Badalanova, Florentina, sast. 1995 *Folkloren erotikon*, II, Sofia, Rod]
- Бадаланова, Флорентина, съст. 1996 *Фолклорен еротикон*, III, София, Род [Badalanova, Florentina, sast. 1996 *Folkloren erotikon*, III, Sofia, Rod]
- Васева, Валентина 2006 *Ритъмът на живота. Репродуктивни и вегетативни цикли в българската традиция*, София, Марин Дринов [Vaseva, Valentina 2006 *Ritamata na zhivota. Reproductivni i vegetativni tsikli v balgarskata traditsia*, Sofia, Marin Drinov]
- Васева, Валентина 2016 *Гениталии (женски)*, В: Минчо Георгиев, съст. Митология на човешкото тяло, София, Марин Дринов, 21 – 27 [Vaseva, Valentina 2016 *Genitalii (zhenski)*, V: Mincho Georgiev, sast. *Mitologia na choveshkoto tyalo*, Sofia, Marin Drinov, 21 – 27]

Василева, Дария 2016 *Старото тяло, Тялото в чисто и нечисто място*, В: Минчо Георгиев, съст. Митология на човешкото тяло, София, Марин Дринов, 679 – 690 [Vasileva, Daria 2016 *Staroto tyalo, Tyaloto v chisto i nechisto myasto*, V: Mincho Georgiev, sast. Mitologia na choveshkoto tyalo, Sofia, Marin Drinov, 679 – 690]

Галанова, Мария 2016 *Кръв*, В: Минчо Георгиев, съст. Митология на човешкото тяло. София, Марин Дринов, 91 - 102 [Galanova, Maria 2016 *Krav*, V: Mincho Georgiev, sast. Mitologia na choveshkoto tyalo. Sofia, Marin Drinov, 91 - 102]

Георгиева, Албена 2013 *Легенда*, В: Отченасhek, Ярослав, Вихра Баева, съст. и ред. Slovník termínů slovesného folkloru. Bulharsko/ Речник на термините от словесния фолклор. България. Прага–София: Etnologický ústav AV ČR, ИЕФЕМ – БАН, 179-180 [Georgieva, Albena 2013 *Legenda*, V: Otchenashek, Yaroslav, Vihra Baeva, sast. i red. Slovník termínu slovesneho folkloru. Bulharsko/ Rechnik na terminite ot slovesnia folklor. Bulgaria. Praga–Sofia: Etnologický ústav AV ČR, IEFEM – BAN, 179-180]

Георгиев, Минчо 1999 *Енциклопедия българска народна медицина*, София, Петър Берон [Georgiev, Mincho 1999 *Entsiklopedia balgarska narodna meditsina*, Sofia, Petar Beron]

Георгиев, Минчо 2015 *Старобългарската медицина*, София, Марин Дринов [Georgiev, Mincho 2015 *Starobalgarskata meditsina*, Sofia, Marin Drinov]

Георгиев, Минчо 2016 *Митология на човешкото тяло*, София, Марин Дринов [Georgiev, Mincho 2016 *Mitologia na choveshkoto tyalo*, Sofia, Marin Drinov]

Георгиева, Албена 1993 *Когато Господ ходеше по земята*, София, Наука и изкуство, 9 – 25 [Georgieva, Albena 1993 *Kogato Gospod hodeshe po zemyata*, Sofia, Nauka i izkustvo, 9 – 25]

Георгиева Иваничка 1983 *Българска народна митология*, София, Наука и изкуство, 75 [Georgieva Ivanichka 1983 *Balgarska narodna mitologia*, Sofia, Nauka i izkustvo, 75]

Дечева, Мирелла 2016 *Жена*, В: Минчо Георгиев, съст. Митология на човешкото тяло, София, Марин Дринов, 471 – 472 [Decheva, Mirella 2016 *Zhena*, V: Mincho Georgiev, sast. Mitologia na choveshkoto tyalo, Sofia, Marin Drinov, 471 – 472]

Дечева, Мирелла 2016а *мома*, В: Минчо Георгиев, съст. Митология на човешкото тяло, София, Марин Дринов, 474 - 476 10 [Decheva, Mirella 2016a *moма*, V: Mincho Georgiev, sast. Mitologia na choveshkoto tyalo, Sofia, Marin Drinov, 474 - 476 10]

Дечева, Мирелла 2016б *родилка*, В: Минчо Георгиев, съст. Митология на човешкото тяло, София, Марин Дринов, 480 – 481 [Decheva, Mirella 2016b *rodilka*, V: Mincho Georgiev, sast. Mitologia na choveshkoto tyalo, Sofia, Marin Drinov, 480 - 481]

Дъглас, Мери 2005 *Чистота и опасност. Анализ на понятията за омърсяване и табу*, Превод, Д. Колева, София, ЛИК [Daglas, Meri 2005 *Chistota i opasnost. Analiz na ponyatiyata za omarsyavane i tabu*, Prevod, D. Koleva, Sofia, LIK]

Карамихова, Маргарита, 2010 *Етюд за „онези дни“ и петел (без крилца)*, В: Краев Г, съст. Дискурсите на Бельото, София, НБУ http://congress.nbu.bg/unclo10/view_lesson.php?id=177 (10.16.2021) [Karamihova, Margarita, 2010 Etyud za „onezi dni“ i petel (bez kriltsa), V: Kraev G, sast. Diskursite na Belyoto, Sofia, NBU]

Коцева, Виолета 2012 *Честита баня! Етнологски поглед към хигиената на българите*, 291 [Kotseva, Violeta 2012 Chestita banya! Etnolozhki pogled kam higienata na balgarite, 291]

Манкова, Йорданка 1999 *Кръв*, В: Минчо Георгиев, съст. Енциклопедия българска народна медицина, София, Петър Берон, 197 [Mankova, Yordanka 1999 Krav, V: Mincho Georgiev, sast. Entsiklopedia balgarska narodna meditsina, Sofia, Petar Beron, 197]

Фуко, Мишел 2019 *История на сексуалността, Волята за знание*, София, Критика и хуманизъм [Fuko, Mishel 2019 Istorija na seksualnostta, Volyata za znanie, Sofia, Kritika i humanizam]

Христов, Петко 1999 *Жена*, В: Минчо Георгиев, съст. Енциклопедия българска народна медицина, София, Петър Берон, 126 - 127 [Hristov, Petko 1999 Zhena, V: Mincho Georgiev, sast. Entsiklopedia balgarska narodna meditsina, Sofia, Petar Beron, 126 - 127]

Христов, Петко 1999а *Менструация*, В: Минчо Георгиев, съст. Енциклопедия българска народна медицина, София, Петър Берон, 248 [Hristov, Petko 1999a Menstruatsia, V: Mincho Georgiev, sast. Entsiklopedia balgarska narodna meditsina, Sofia, Petar Beron, 248]

Carol Delaney 1988 *Mortal flow: Menstruation in Turkish Village Society*, ed. Buckley, Thomas, A. Gottlieb, in: Blood magic, The anthropology of menstruation, Berkley, Los Angeles, London, University of California press, 75 – 93